

PLANTES MEDICINALS

Plantes medicinals en el costumari santjustenc

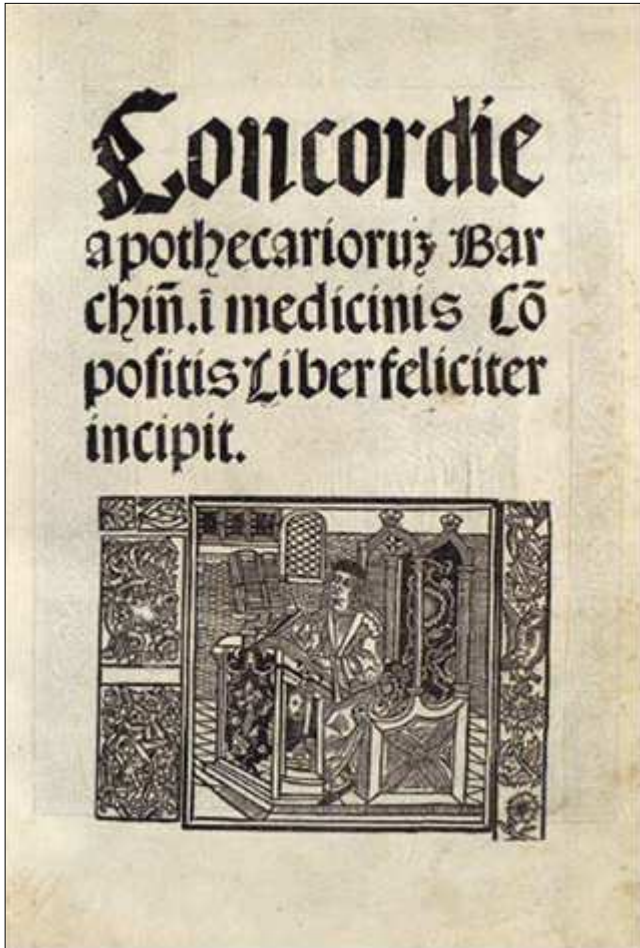
10 de gener de 2016

Itinerari: El Figaró, Sot del Bac, la Trona, Puiggraciós i La Garriga

SEAS

Secció Excursionista de l'Ateneu Santjustenc (SEAS)

www.santjust.org/seas

«Comença feliçment el llibre de la Concòrdia dels apotecaris de Barcelona sobre les medicines compostes». Any 1511.

Receptari de plantes medicinals en el costumari santjustenc

Introducció

Els receptaris de plantes medicinals és un recull de fórmules tant per a malalties de persones com d'animals. Aquesta informació, que un primer terme és oficial per a apotecaris, passa més tard a les cases de pagès, sobretot a la segona cinquantena del segle XVIII, quan s'observa un augment molt important de la població i de la qualitat i quantitat en la agricultura del nostre país.

A Sant Just Desvern, tenim dos fonts de receptaris, una es tracta del primer *Receptari per a guarir perso-*

nes i animals de can Vilà. Sant Just Desvern, traduït i editat en la XII Miscel·lània d'Estudis Santjustencs de 2004¹ i l'altra, d'ençà fa un any (2014), es tracta dels quatre manuscrits que em va passar el Joaquim Carbonell sobre fórmules de l'arxiu de la casa pairal, amb la intenció que les pogués traduir.

Sols una observació. Sorprenentment en aquests receptaris santjustencs no es fan servir plantes de l'entorn, són més de fórmules a partir de substàncies de l'adroguer.

Els inicis dels receptaris

L'estabilitat de la Baixa Edat Mitjana (segles XIII-XIV) i l'emergència en voler saber i escriure en tots els àmbits, varen conduir a un augment de la demanda d'obres útils, tant per a l'accés al saber com per a la promoció social. Els sectors extra-universitaris (artesans, burgesos, reis i nobles) van ser molt sensibles a aquest objectiu i van optar per les llengües parlades, com en el nostre cas el català, mentre que el saber oficial, l'Església i la Universitat, ho seguien fent en llatí².

En tot aquest enrenou, la salut va tenir una puixança molt important, i és per aquest motiu que els receptaris mèdics en català van tenir un gran èxit. Els receptaris, tant dels apotecaris com dels metges, eren col·leccions de prescripcions donades als malalts, tal com s'observa en el *Receptari de Manresa* de l'apotecari Bernat Despujol (1348)³. En el segle XV destaquen: "libre escrit en paper apellat *Receptari*, la on scriuen los metges" de Domingo Carbonell, apotecari de Vic (1420)⁴ i "libret petit ab cubertes de vert qui és curacions de medicines" de Marc Roca, metge de Girona (1427)⁵.

Però, el primer que fa un receptari domèstic és el *Receptari de misser Joan*, que l'inicia el 1466, Misser Joan, que no és metge ni apotecari, sinó jurista o notari. No és una sencilla col·lecció de receptes, sinó una recopilació de medicina pràctica on inclou apartats dedicats al diagnòstic i a la terapèutica, concebut amb sentit unitari⁶.

Concòrdia dels apotecaris de Barcelona 1511. La segona “farmacopea” europea

Sens dubte, és la primera farmacopea editada per iniciativa dels apotecaris de Barcelona en la península Ibèrica (la segona del món després de la italiana de Florència *Ricettario fiorentino 1498*). Consta de 309 receptes, la meitat de fórmules de metges i apotecaris medievals⁷, i fou editada per la impremta de Carles Amorós el dia 22 d'octubre de 1511.

A partir de la Concòrdia, s'homologuen les fórmules compostes de la ciutat de Barcelona i es deixa enreure l'elaboració de manera diferent que feien els diferents apotecaris de Barcelona. Se'n faran dues edicions més, el 1535 i 1587 (penseu que la primera edició de la *Pharmacopeia Londinensis* no surt d'impremta fins al 1618).

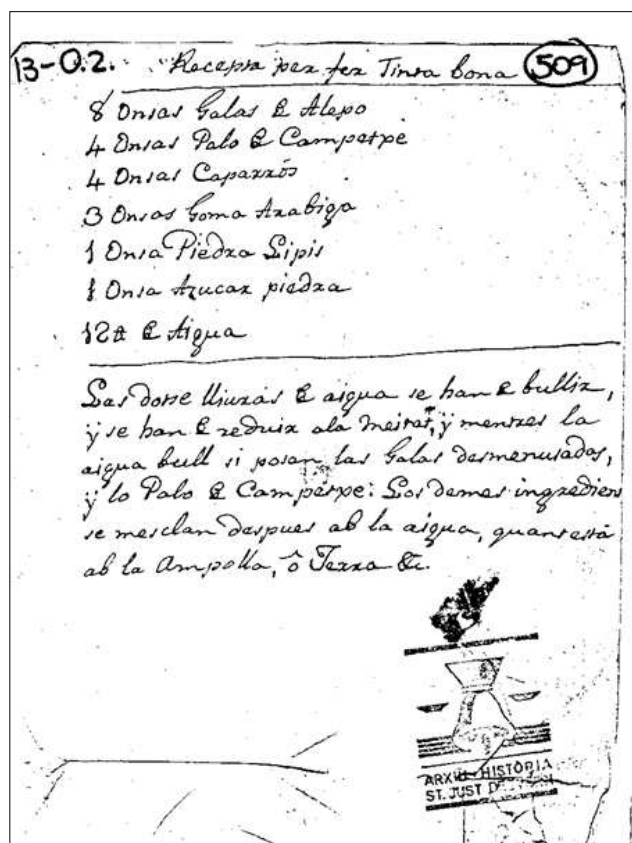
No serà fins a cent anys després, el 1686, quan Joan d'Alós —màxima autoritat en matèria de Sanitat del Principat— editarà la *Pharmacopea cathalana*, malgrat tenir en contra els apotecaris de Barcelona. A partir d'aleshores, però, va passar a ser ús obligat a tot Catalunya.

Durant el segle XVIII, condicionat sens dubte per la nova situació política, no es va editar cap actualització dels receptaris a Catalunya, però sí a Madrid on es va editar la *Pharmacopeia metritensis* (1739). Durant el regnat de Carles IV, el 1794 i també a Madrid, es publicà *Pharmacopeia Hispana* unificant les diferents farmacopees d'Espanya. D'ella se'n faran quatre edicions, i a partir de 1865 es passarà a dir *Farmacopea Española V* (on encara consten com a mesures de pes: lliures, onzes, dracmes i escrúpols). A partir de la VII edició (1884) ja hi figura el sistema mètric decimal. La darrera serà la IX (1954). A partir de 1997 sortirà la 1a edició de la *Real Farmacopea Española*, la darrera edició de la qual ha estat el 2015 (5a edició) i segona edició del *Formulario Nacional*.

Els receptaris particulars que es conserven a Catalunya

A Castella va tenir gran èxit el *Libro de los Remedios del virtuoso Fray Anselmo* (Valladolid, 1629). Consta d'aproximadament 199 receptes per a curar-ho gairebé tot. S'han fet diverses reedicions les darreres de les quals el 1929 (Rosendo Pons), el 1990 (editorial Humanitis) i darrerament 1996 (editorial Karma).

Inicialment, a Catalunya els receptaris particulars es barrejaven amb temes de pagès. El 1786, Miquel Bar-

Recepta de Tisana Bona. Receptari per guarir persones i animals de can Vilà.

riga, pagès de Badalona, escriu en un plec de fulls cosits per ell mateix: *Llibreta de notas de la agricultura*⁸ on descriu les diferents feines de pagès i a més intercala l'apartat “curar diferents mals de persones” amb cinc remeis i un altre per “curar alguna bestia”.

En el nostre país, un dels receptaris particulars més antics és el de la casa Bruel de Molló⁹. Datat el 1835, és un manuscrit de manescalia (en castellà albéitar) —són els que curaven les malalties del bestiar—, amb remeis casolans, medicina popular i rebosteria. Pertanyia a Anton Bruel, ferrer de Molló que començà a recollir les fórmules als 23 anys. Consta de 400 receptes de les quals 100 són per a guarir animals. La majoria de les fórmules són preparats de l'adroguer.

Salvi Romagasa (1799-1889¹⁰), masover de la Serra de Daó (Baix Empordà), és una mena de curandero que recull diferents remeis, principalment entre 1820-1837, per a persones i animals i sorprèn que dels 68 remeis que descriu, un 73% els elabora amb plantes, mentre un 20% va a cal adroguer a comprar el remei, i un 7% ho barreja amb fórmules per adovar la pell d'ovella o per a millorar el vi perquè no es piqui.

Semblant al personatge anterior, en el Ripollès i tocant a l'Alta Garrotxa, el guardabosc de Bolós, Pere

Gentiana Lutea, de la qual s'utilitza l'arrel. El glucòsid: genciomarina, es produeix amb la dessecació. Incrementa la gana, vermifug. Foto de Jordi Gironès.

Puigmal i March (1878-1966)¹¹, recopila receptes de la zona. Consta de 27 remeis, dels quals l'apartat de barreja de parts d'animals (pell de conill i moll de bou) i plantes són el 12% de les receptes; els remeis amb plantes soles el 52% i un 36% elements comprats a l'apotecari.

El món excursionista edità el 1989 *Descoberta de la natura a través de les plantes medicinals* de Miquel Batet. Es tracta de 9 itineraris d'excursions entre la baixa i l'alta muntanya, on l'autor explica les plantes medicinals que podem trobar¹².

En l'actualitat, els receptaris de plantes remeieres estan en un punt àlgid. Tenim 48 receptes de l'Urgell realitzada per diversos autors/es de la comarca¹³, una revisió de 100 receptes dels Països Catalans¹⁴ i un llibre molt recomanable escrit per la que fou remeiera de Llagostera, Conxita Pijuan¹⁵ que descriu unes excel·lents 78 receptes per a tot tipus de malaltia, i totes amb plantes medicinals. Un blog molt actualitzat en bibliografia sobre edicions de plantes medicinals és www.remeiersiremeieres.blogspot.com/biblografia.

Els receptaris fins ara trobats a Sant Just Desvern

El 2004 presentàvem en la XII Miscel·lània d'Estudis Santjustencs l'escrit *Receptari per a guarir persones i animals de can Vilà. Sant Just Desvern*. De les 16 receptes trobades sols vam poder aprofitar-ne 11 a causa de les humitats, i d'aquestes una és per a guarir animals. Són formules que les situem entre finals de segle XVIII i mitjans del

XIX. De les 11 dues són semblants. En 8 de les 9 restants es descriu el sistema de pesada salernià i només en una es descriu amb el sistema mètric (grams).

Destaca que en totes les receptes es descriu la seva elaboració. En tres de les fórmules hi consten plantes de Collserola: matapolls, llavors de fenoll i ortigues, però la majoria són preparats propis d'una apotecària i copiades en aquest receptari.

Les malalties més freqüents, a més de la pesta bubònica (pandèmies de 1764, 1772, 1783, 1791 i 1792) i recollint la resposta que s'observa en el qüestionari de Francisco de Zamora¹⁶, de l'any 1789, sobre "si se sabe cuántos se casan, nacen y mueren en cada año; cuáles son las enfermedades más comunes, y que remedios les aplican" a Esplugues (no hi ha resposta de Sant Just) hi consten les febres palúdiques, tractades amb quina (doc 517) i tisana règia (doc 509) com a malalties més freqüents, seguides de la verola, "tabardillo" (tifus) i del dolor del costat.

De can Carbonell només tenim cinc documents que no sembla que siguin un receptari, com en el cas de can Vilà, sinó que són receptes soltes.

La primera que la cataloguem a mitjans de segle XVIII és una aplicació de clavells, coral blanc, menta, malvasia, canyella i sobretot vinagre rosat, aplicada al baix ventre i al cap de caire tòpic. Feta per la mestressa a la noia, fa pensar més en una fricció aromàtica en el context d'un ritual de neteja que no pas a una aplicació terapèutica. El vinagre rosat, gran desinfectant, fa sospitar de polls¹⁷.

La segona recepta s'inicia "Cuenta de medicinas subministradas por Miguel Carbonell de San Justo que à 7 Abril 1809 ordenó el Dr. Lluçia, à saver". Consta de 17 receptes prescrites per el metge i comprades per Miquel Carbonell al boticari Pedro Florensa. Alguna cosa deuria ocórrer en el pagament ja que el secretari del Real Colegio de San Vitoriano de la Facultat de Farmàcia de Barcelona deu anys després fa constar el cost de les medicines que tenia que pagar Miquel Carbonell al boticari Florensa i que pujaven a 137 reals i 17 vellones. El 6 de febrer de 1820 Miquel Carbonell pagà a F.Bonfill, gendre del boticari Florensa, "tres buitens de bi i dicet cortals de oli" aproximadament 45,5 litres de vi (1 càrrega= 121,4 l.) i 62,6 litres d'oli (1 quartà =4,15 l.).

Can Carbonell. Foto de Rafel Malaret.

La tercera recepta, escrita amb impremta, s'inicia amb "Ab privilegi del Rey y del Senyor Marques de Risburg. Capità General del Principat de Catalunya". Per aquest nom podem saber la data de la recepta, el Marquès de Risburg, Guillaume de Melin (1725-1735). Consta de 4 receptes: la primera sobre el *Orvietano Theriacal*, era un electuari dens i de sabor dolç (sucre o mel), pensat primer com a anti-enverinament es va fer servir més tard per moltes malalties. La fórmula més senzilla contenia 26 preparats. La segona és el bàlsam Vulneraris, possiblement la *saxifraga geranioides*, en català bàlsam o consolda per a curar llagues i nafres. La tercera porta el nom de "coqueta", de la qual no en sabem la composició si bé explica que és per a curar les febres tercianes i quartanes (intermitent la primera que repeteix el 3r dia, paludisme), les quartanes, febre cada 72 h, que duren 8 hores. La darrera sobre la pedra oftàlmica "per al mal d'ulls". Sulfat de coure.

La quarta i cinquena receptes són la mateixa. Es tracta de dos llibrets de 10x15 cm, editats en impremta. El primer *Copia dels Remeyes que usaba el célebre Fray Domingo de la Péra*, són 98 receptes amb dues receptes per a guarir animals. No hi consta l'any i l'altre *Copia de alguns remeys que usaba lo célebre Sr. Vehi de la Pera* editat l'any 1907, amb 92 receptes, totes per a guarir malalties en persones. Obra coneguda des del 1845. El responsable de l'edició de 1898 explica "Esta collecció escullida de alguns remeis casers y manuals que usaba ab èxit felís lo celebradíssim curandero senyor Vehí pagès de la Pera, después que li regalà las següents receptas un sabi y molt acreditat metje natural de Suècia, passant al servey del exèrcit que combatia Portugal en lo últim sigle, y en agraïment del especial cuidado que tingué la casa de Vehí, mentres sufrí la grave malaltia que est facultatiu

estranger passà allí, quals receptas, lo dalt expressat senyor Vehí, las deixà copiar al apotecari de Cursà"¹⁸. En el contingut d'ambdós s'observa una gran quantitat de fórmules copiades al peu de la lletra.

... a manera de conclusió

En el receptari de can Vilà observem: tres fórmules són per a curar el "cranc", càncer de cap i coll; dues més per al dolor o reumatisme, destaca la primera, més antiga, en la qual els components tenen una acció depurativa, sudorífica, la més moderna és en forma d'iodur potàssic.

Dues, per l'aparell digestiu el "Elixir de la llarga vida" indicada per a qualsevol indisposició intestinal i la tirsia bona amb funció antidiarreica. Les darreres fórmules individuals són: una recepta molt ben explicada és el "Remey per la hidropesia" per a l'anasarca o acumulació de líquids per alguna malaltia com és el cas d'insuficiència cardíaca. Un altra per a les febres —paludisme— amb quinina, i la darrere per a la trenadura (hèrnies). L'única fórmula per a animals és per a curar les clivelles de les extremitats dels animals.

Les fórmules de can Carbonell són soltes, però més antigues que les de can Vilà. Moltes de finals del XVII i inicis del XIX, excepte les dues editades en impremta i que se solapen: *Els remeys que usaba el célebre Fray Domingo de la Péra* i *Alguns remeis que usaba lo célebre Sr. Vehi de la Pera*.

Seria interessant seguir investigant en els arxius de les cases de pagès del nostre poble per enriquir aquest receptari local.

Bibliografia

1. Cardona, D i Moreno, J. *Receptari per guarir persones i animals de can Vilà*. Sant Just Desvern. Miscel·lània d'Estudis Santjustencs XII. Edita: Ajuntament de Sant Just Desvern. Edicions a Petició. Girona, 2004, pàg 121-152.
2. Cifuentes, Ll. El manuscrit del receptari de misser Joan. *Sciencia.cat*. www.sciencia.cat
3. Cornet, R.N i Torras M. *El Receptari de Manresa* (s. XIV). Manresa. Arxiu Històric de les Ciències de la Salut (AHCS), 2005.
4. Cifuentes, Ll. *ibidem*, pàg 3.
5. Batlle, Ll. *La biblioteca del mestre Marc Roca, metge de Girona (1427)*, en Corbella, J (ed), 3è Congrés d'Història de la Medicina Catalana. Barcelona-Lleida. Seminari Pere Mata 1981, vol I, pag 11-21; n° 49.
6. Cifuentes, Ll. *Ibidem*, pàg 5.
7. Duch, M. *La Concòrdia dels Apotecaris de Barcelona de 1511: Estudi, transcripció i traducció*. Barcelona : Fundació Uriach 1838; 2000.

Can Vilà (2004). Foto de Rafel Malaret.

L'excursió

La Trona vista des de la cinglera.

8. Nieto, M.D. *Llibreta de notes de la agricultura. 1786*. Fons família Barriga-Soler. Arxiu Josep Maria Cuyàs Tolosa. Edita: Carrer dels Arbres núm. ? (Museu de Badalona) 1998.

9. Serna, E i Vilas, J. *Un receptari de manescalia i de remeis casolans de la casa Bruel de Mollo*. Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès 2005-06, pàg 73-88, 2007.

10. Curbet, J. *La transmissió manuscrita de remeis populars a través del receptari de Salvi Romaguera (1799-1883), masover de Serra de Daró*. Institut d'Estudis Gironins; vol 46; 245-283; 2005.

11. Rigat, M, Garnatje, T, Moré, E i Vallès, J. *Un receptari medicinal del Ripollès de principis del segle XX*. Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès 2011-2012, pàg 74-88, 2013.

12. Batet, M. *Descoberta de la natura a través de les plantes medicinals*. Arxiu bibliogràfic excursionista de la UEC de Barcelona. Edita: Rafael Dalmau, Barcelona, 1989.

13. Diversos autors. *Remeis casolans amb herbes aromàtiques o medicinals de l'Ugell* (2a edició). Edita: Consell Comarcal de l'Ugell, 2012.

14. Uriarte, X. *Remeis casolans dels Països Catalans. 100 receptes de medicina popular*. Celrà: Màtria/ Icària, 2006

15. *Conxita Pijuan i Casadevall. Remeiera de Llagostera*. Edició: X.Uriarte i L.Puig. maig 2011.

16. Codina, J, Moran, J i Renom, M. *El Baix Llobregat el 1789. Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*. Edita: Curail Edicions Catalanes. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Novogràfik, Barcelona 1992, pàg 51.

17. Consulta a la Dra. Anna Carmona, Catedràtica d'Història de la Fàrmacia. Facultat de Farmàcia Universitat de Barcelona. Desembre 2015.

18. Curbet, J. *Ibidem* pàg. 248

L'excursió llarga s'inicia al Figaró (316 m) i s'endisa tot seguit a la fondalada del Sot Bac que recorre fins a enfilar-se al coll de Pedradreta (655). En aquest punt arrenca la sobtada pujada a la Trona fins a trobar el GR-5 (827) que se seguirà arran de cingle fins a l'Escletxot (867) on ja es deixa la cinglera, i després el GR, per anar a trobar el Glascar, que és una mena de castell en no massa bon estat. A partir d'aquí el camí s'adreça al grau Mercader i al coll de Can Tripeta (699) i santuari de Puiggraciós, des d'on davalla fins al final de l'excursió a la Garriga (248). Són 16 km amb unes 5.30 h. efectives.

La mitjana fa el mateix recorregut fins a la Trona, però després planeja vers el nord fins al grau de Can Tresquarts (720) i davalla per la pista que condueix a Aiguafreda (415) on acaba. Són 11 km amb unes 4 h.

Coll de Can Tripeta amb el grau Mercader al fons a l'esquerra.

Daniel Cardona
Soci de la SEAS i del Centre d'Estudis Santjustencs
SEAS, gener de 2016